

УДК 159.922-053.5:17.02

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ В ДОШКІЛЬНОМУ ДИТИНСТВІ

Світлана Попиченко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0001-5405-5937

E-mail: svitlana.popychenko@ukr.net

У статті актуалізовано проблему розвитку моральної сфери в дошкільному дитинстві. Проведено аналіз підходів до визначення поняття «моральна сфера», розкрито структуру та зміст компонентів моральної сфери. Висвітлено погляди закордонних та вітчизняних дослідників на моральний розвиток особистості дошкільника. Окреслено психологічні особливості та ознаки рівнів розвитку моральної сфери дітей дошкільного віку. Запропоновано критерії та показники морального розвитку дітей. Визначено психолого-педагогічні умови становлення моральної сфери дошкільників.

Ключові слова: моральна сфера; моральний розвиток; Базовий компонент дошкільної освіти; моральна свідомість; моральні ставлення; моральна поведінка; критерії та показники морального розвитку дітей; психолого-педагогічні умови розвитку моральної сфери дошкільників.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE MORAL SPHERE DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDHOOD

Svitlana Popychenko, Candidate of Pedagogic Sciences (Ph.D.), Associate Professor at the Department of Preschool Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-5405-5937

E-mail: svitlana.popychenko@ukr.net

The article actualizes the problem of the moral sphere development in preschool childhood. The aim of the article is to reveal the psychological peculiarities and pedagogical conditions of the moral sphere development of preschool children.

The analysis of approaches to defining the “moral sphere” concept has been carried out. The views of foreign and domestic scientists on the moral development of the preschooler’s personality have been highlighted.

The article reveals the moral sphere structure of preschoolers: information (cognitive) component – the ideas about personal moral qualities; assimilation of moral concepts, standards, norms, and rules; emotional and motivational (affective) component – moral feelings, social and moral emotions, moral motives, moral evaluation and self-evaluation; behavioral (practical) component – moral actions, habits and actions, i.e., the actual implementation of moral norms and requirements. The content of the moral sphere components has been clarified.

The author highlights the requirements of the Basic component of preschool education regarding the preschoolers’ personal competence: emotional and value attitude, formation of knowledge and skills within the educational program “Child’s personality”.

Psychological peculiarities and signs of the development levels of the preschool children’s moral sphere have been outlined. The criteria (moral consciousness, moral attitudes, moral behavior, and moral experiences) and the indicators of the children’s moral development have been offered. The

author determines psychological and pedagogical conditions of the moral sphere formation of preschoolers: raising the culture of teachers and parents within the moral sphere as the surrounding microenvironment of preschoolers in the family and preschool education institution; activation of a child in the moral experience assimilation; providing psychological and pedagogical support for the moral sphere development of the preschooler's personality.

Keywords: *moral sphere; moral development; Basic component of preschool education; moral consciousness; moral attitudes; moral behaviour; criteria and indicators of the children's moral development; psychological and pedagogical conditions of the moral sphere development of preschool children.*

У сучасних умовах перетворень в українському суспільстві актуальною є проблема підготовки високоморальних громадян, які піклуються про розквіт своєї Батьківщини, володіють загальнолюдською системою цінностей, у реальних вчинках і поведінці дотримуються принципів, норм та правил моралі, втілюють у життя сформовані переконання та уявлення гуманістичного спрямування.

Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція), виокремлюючи у змісті дошкільної освіти напрям «Особистість дитини», визначає компетентність у цій царині як сформованість особистісних якостей – «від елементарних уявлень та позитивного ставлення дитини до свого внутрішнього світу (думок, почуттів, мрій, бажань, мотивів, планів, ідеалів, цілей, прагнень) до становлення основ її світогляду і розвиненості її свідомості (пізнавальної активності, емоційної сприйнятливості, позитивної налаштованості дій, думок оптимістичними переживаннями, реалістичними намірами)» [1, с. 7].

Одним із найважливіших аспектів багатогранного процесу становлення особистості є розвиток її моральної сфери, яка являє собою інтегральну єдність і взаємодію моральної свідомості, почуттів і ставлень, поведінки. В означеному контексті всесвітньовідомий український педагог-творець В. О. Сухомлинський стверджує: «Процес морального виховання є передачею від покоління до покоління моральних цінностей людства... Вони є вищим досягненням морального прогресу людства і водночас програмою виховання нових поколінь» [10, с. 442].

Найсприятливіші умови для морального розвитку дітей створюються у дошкільному віці. Саме у цьому періоді «формується перші моральні судження й оцінки, моральна поведінка, зростає дієвість моральних уявлень» [6, с. 361]. З погляду визначного вітчизняного дослідника І. Д. Беха, «дошкільне дитинство – це віковий період, коли починають формуватися високі соціальні мотиви і благородні почуття; від того, як вони будуть виховані в перші роки життя дитини, багато в чому залежить увесь її наступний розвиток» [2, с. 154].

Психологічні механізми формування у дітей різного віку моральної поведінки розкриваються у сучасних наукових дослідженнях І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, І. С. Булах, Т. В. Дуткевич, В. В. Зеньківського, М. В. Левківського, А. В. Лопуховської, М. В. Савчина та інших. Автори визначають підґрунтям цих механізмів гуманізм як людяність, взаємоповагу, доброзичливе ставлення до людей, утвердження життя людини вищою цінністю в суспільстві.

Розвитку моральної сфери особистості дошкільника присвячені праці закордонних учених В. Джеймса, Е. Еріксона, Л. Кольберга, А. Маслоу, Ж. Піаже та вітчизняних дослідників О. Л. Кононко, В. К. Котирло, В. У. Кузьменко, О. І. Кульчицької, С. О. Ладивір, Р. В. Павелкова, Т. І. Поніманської, Ю. О. Приходько, Т. М. Титаренко, Н. Д. Трофайла та інших. Авторами розкриті умови, чинники, закономірності

морального розвитку особистості дошкільника; моделі, технології і програми психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної сфери дітей.

Окремі аспекти морального розвитку дошкільників розкриті у роботах, спрямованих на виявлення особливостей морального ставлення під час спілкування, у різних видах діяльності: ігровій, пошуково-пізнавальній, трудовій (Т. К. Андрющенко, Л. В. Артемова, Г. В. Беленька, А. М. Богуш, З. Н. Борисова, Н. В. Гавриш, Л. В. Іщенко, Л. В. Лохвицька, І. О. Луценко, М. А. Машовець, В. О. Павленчик, Т. В. Піроженко та інші). Автори цих праць констатують, що усвідомлено закріплена, емоційно збагачена та апробована у поведінці моральна норма перетворюється на стійку якість особистості.

Метою статті є розкриття психолого-педагогічних засад розвитку моральної сфери дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти.

Дослідники визначають моральну сферу особистості як певну систему, що має комплексний характер і включає низку компонентів, головними з яких є моральні потреби, цінності та переконання, почуття і ставлення, звички і вчинки. Стисло схарактеризуємо їх.

За визначенням А. Маслоу, моральні потреби – це усвідомлювані та неусвідомлювані спонуки, що залежать від вибору людини і необхідні для її розвитку як особистості, підтримки гармонії із самою собою, іншими людьми, світом загалом [5, с. 106]. Американський психолог розташував потреби у суворій ієрархічній послідовності у вигляді піраміди, підґрунтям якої є первинні потреби – фізіологічні, безпеки і захищеності, а вершиною – вторинні: соціальні (потреби спілкування, моральні) та потреби у визнанні, самовираженні, самоактуалізації, пов'язані із прагненням людини до розвитку та розкриття своїх здібностей, талантів, задатків. До моральних потреб автор відносить співчуття, співпереживання, потребу працювати, належати до соціальної групи, посідати в ній певне місце та наслідувати її норми тощо.

Моральні цінності, або ціннісні орієнтації, – це моральні зразки, поняття, вимоги, що дають можливість людині оцінювати дійсність та орієнтуватися в ній. Наприклад, чесність, вірність, справедливість, толерантність тощо. Як зазначає Т. О. Піроженко, «цінності відіграють визначальну роль у житті людей; вони виконують функції орієнтирів, утворюють складний світ смислів і символів, становлять основу індивідуальних чи колективних суджень і вчинків» [9, с. 8]. З погляду гуманістичного світогляду, «головною ознакою цінності є наявність у ній сприятливих для людини якостей, властивостей, можливості використовувати цю цінність на благо людини, або її здатність поєднуватися з позитивними якостями індивіда» [9, с. 9]. «Спільною рисою цінностей гуманізму є закладена в них людяність, все те, що пов'язано з утвердженням життя, позитивними якостями людей, з творчістю добра в його різноманітних формах» [3, с. 10].

Моральні переконання – це прийняті особистістю, укорінені в її свідомості уявлення про добро і зло, моральні стосунки, тобто це стійкі погляди людини на свою власну поведінку і поведінку інших людей, пережиті та узагальнені моральні принципи, норми. «Український педагогічний словник» автора С. У. Гончаренка визначає термін «переконання» як «основну моральну настанову, яка визначає мету і напрям вчинків людини, тверду впевненість у чомусь, засновану на певній ідеї, на світогляді» [3, с. 249].

Моральні почуття – «форма суб'єктивного, безпосередньо переживаного

відношення людини до явищ навколишньої дійсності, до інших людей і їхніх вчинків, до самого себе і своїх дій. Це переживання може бути стійким (любов, ненависть, повага тощо) і короткочасним, викликаним наявною конкретною ситуацією (радість, смуток, обурення тощо). Короткочасні переживання називають також емоціями» [3, с. 258].

За трактуванням О. Л. Кононко, моральні ставлення – «це ставлення до людей, що формуються в ході спільної з ними діяльності, спілкування. Переживання дитиною різних аспектів взаємодії власного “Я” з іншими людьми є умовою виникнення моральних ставлень» [4, с. 101].

До сфери моральної поведінки належать звички – «особлива форма поведінки, здійснення якої в певній ситуації набирає для індивіда характеру потреби» [3, с. 127]. Психологічною особливістю звичних дій є те, що внаслідок багаторазового повторення вони поступово автоматизуються, відбуваються майже механічно, без роздумів і вольового напруження. Корисними звичками є ввічливість, ощадливість, організованість тощо. Вони формуються з раннього дитинства, під час ранньої соціалізації дитини в колі родини, закладі дошкільної освіти; спілкування з дорослими й однолітками.

Вчинок (дія) – «одиниця поведінки, акт морального самовизначення особистості щодо людей, суспільства й самої себе. Особистість будує саму себе з досвіду багатьох своїх учинків і через них розкриває свої особистісні якості» [8, с. 208].

Стосовно дошкільного дитинства слід зазначити, що в особистісному зростанні дитини цього вікового періоду розвиток моральної сфери набуває першочергового значення.

Під моральним розвитком О. В. Павелків розуміє «рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованість моральних почуттів і моральної поведінки [6, с. 365].

Моральна норма, з позиції її визначення О. Л. Кононко, – «різновид соціальної норми, встановлений етикою, культурою, національними традиціями народу, ... це “заданий” конкретним суспільством стандарт взаємодії особистості і групи людей» [4, с. 103]. Дослідниця визначає умови, необхідні для введення в дію моральної норми. Це, по-перше, її засвоєння дитиною, тобто знання і розуміння норми. По-друге, сформоване ставлення до неї дошкільника, здатність реалізовувати знання на практиці. Збіг моральної свідомості і моральної поведінки є показником дієвості моральної норми.

Привертають увагу погляди закордонних дослідників на моральний розвиток особистості. Так, за твердженням швейцарського психолога Ж. Піаже, у зв'язку з тісним взаємозв'язком моральності дитини з її інтелектуальністю, у роки дитинства функціонують такі види моральності: моральність примусу, що є генетично першою і ґрунтується на пристосуванні до вимог, заборон, вказівок старших; моральність співпраці, що виникає на основі рівноправних взаємин дитини з однолітками [7].

Розвиваючи ідею Ж. Піаже про зв'язок формування моральних інстанцій у дитини з її індивідуальним розумовим розвитком, американський психолог Л. Кольберг запропонував теорію морального розвитку особистості, яка містить кілька рівнів з відповідними стадіями, кожна з яких зумовлюється певною інтелектуальною спроможністю дитини певного віку.

Так, доморальному рівневі відповідають: нульова стадія – добре те, що дитині подобається; перша стадія – дитина слухається, щоб уникнути покарання; й друга

стадія – дитина послуговується егоїстичними міркуваннями взаємної вигоди – слухняність в обмін на певні заохочення, конкретні блага. На цьому рівні домінує мораль, яка називається вимушеною, мораллю повинності. Тривалість її поширюється на дошкільний і частково на молодший шкільний вік дитини та обмежується приблизно 10 роками її життя.

Наступному рівневі «конвенційної моралі» (що означає договір, угода) відповідає третя стадія, на якій дитина намагається бути доброю і слухняною, робить усе, щоб заслужити схвалення значущих інших, соромиться осуду і прагне виправдати очікування дорослих, а також четверта стадія, яка характеризується установкою на підтримання соціальної справедливості (добре те, що відповідає прийнятим правилам). Ця стадія поширюється на моральні прояви в підлітковому віці.

Рівень автономної моралі досягається вже в юності. На п'ятій стадії дитина усвідомлює відносність і умовність моральних правил, потребує їх логічного обґрунтування. На шостій стадії формуються стійкі моральні принципи, дотримання яких забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх обставин. На жаль, досягнення індивідом певного рівня інтелектуального розвитку не гарантує автономної моралі.

Мета проведеного експериментального дослідження, яким було охоплено 65 старших дошкільників уманських закладів дошкільної освіти, 30 батьків та 10 вихователів, – емпірично дослідити особливості моральної сфери дітей старшого дошкільного віку, за виявленими особливостями визначити рівні морального розвитку старших дошкільників та з'ясувати психолого-педагогічні умови, які сприяють становленню моральності дітей. Для реалізації мети, зокрема для вивчення особливостей, визначення рівня розвитку моральної сфери дошкільників та з'ясування морального потенціалу педагогів і батьків, була розроблена і впроваджена комплексна діагностика. Вона поєднувала різноманітні психолого-педагогічні методи і прийоми: спостереження за поведінкою дитини для перевірки єдності моральної свідомості, поведінки, почуттів і переживань дитини (проводилось у процесі занять, під час режимних моментів, у самостійній діяльності на прогулянці; в ігровій та інших видах діяльності); бесіда – діагностичний метод отримання інформації на підставі вербальної (словесної) комунікації (проводиться індивідуально з кожною дитиною, запитання «Про що ти мрієш?», «Яке твоє найзаповітніше бажання?», «Чого ти найбільше не хочеш?», «На кого б ти хотів бути схожим?», «Які ти робиш добрі справи для батьків, дорослих, друзів?» тощо); виконання малюнкових тестів «Добро – зло», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Кольоропанорама»; проєктивні методики «Заверши речення», «Незакінчені історії», «Розпізнавання емоцій і почуттів за зображеннями та фотографіями»; аналіз проблемних ситуацій і вирішення завдань морального змісту (ситуація морального вибору «Семипелюстка квітка», бесіди на етичні теми за казками, віршами, оповіданнями), ігри «Театр», «Країна чудес» тощо; анкетування вихователів і батьків.

На підставі аналізу наукової літератури та емпіричного дослідження визначена структура моральної сфери особистості дошкільника:

- 1) інформаційний (когнітивний) компонент – уявлення про моральні якості особистості; засвоєння моральних понять, стандартів, норм і правил;
- 2) емоційно-мотиваційний (афективний) компонент – моральні почуття,

- соціально-моральні емоції, моральні мотиви, моральна оцінка і самооцінка;
- 3) поведінковий (практичний) компонент – моральні дії, звички і вчинки, тобто реальне виконання моральних норм і вимог.

Ці компоненти у взаємодії забезпечують єдність моральної свідомості і поведінки дошкільника.

Керуючись науковими уявленнями про моральну сферу особистості як певну комплексну систему та визначеною структурою моральної сфери дошкільника, були визначені критерії та показники морального розвитку дітей старшого дошкільного віку.

1. Критерій морального знання (моральної свідомості). Показники: знання і розуміння етичних понять, моральних норм, моральних якостей особистості, норм і правил моральної поведінки; уявлення про відповідальність за свої дії та вчинки.

Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) визначає такі вимоги стосовно сформованості знань з особистісної компетентності: «Диференціює добро і зло, здатна управляти собою, власною поведінкою в різних життєвих ситуаціях, оперуючи усвідомленими ціннісними орієнтаціями, позитивними мотивами» [1, с. 8].

2. Критерій моральних ставлень. Показники: адекватне сприйняття дійсності, себе та інших; щирий інтерес до іншої людини; ставлення до оточення, що ґрунтується на доброзичливості, чуйності, терпимості, ввічливості та повазі; єдність моральних знань і переживань.

Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) утверджує такі компетентності стосовно емоційно-ціннісних ставлень: «демонструє інтерес, приналежність і повагу до своєї родини, її традицій і звичаїв ... Орієнтується в основних емоціях і почуттях, усвідомлює, чого “хоче” (“не хоче”); може обґрунтувати своє ставлення. Має позитивну самооцінку та розуміє свою соціальну відповідальність у партнерських стосунках із однолітками» [1, с. 8].

3. Критерій моральної поведінки. Показники: здатність виконувати моральні норми та вимоги, здійснювати потрібні, корисні дії, що схвалюються; уміння протистояти спокусі, не порушувати ці правила; здатність дитини здійснювати моральні дії і вчинки відповідно до ситуації; здатність правильно вирішувати моральні ситуації та здійснювати моральний вибір.

Навички, які виокремлює Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція): «Адекватно реагує на різні життєві ситуації, управляє собою, намагаючись стримувати негативні емоції, співставляє характер емоційної поведінки з її наслідками для інших. Передбачає результати своєї діяльності, знає їхнє значення для себе і тих, хто поряд, усвідомлює свою відповідальність за вчинене» [1, с. 8].

4. Критерій морального переживання. Показники: емоційне ставлення дитини до етичних понять; адекватність емоційних переживань дитини моральним ситуаціям; здатність довіряти своїм відчуттям та розглядати їх як основу для вибору поведінки; відповідність емоційного переживання дитини своїм реальним моральним діям і ставленням – за умови моральної поведінки відчувати позитивні почуття; при порушенні норм і правил переживати почуття сорому, провини, бажання змінитися.

5. Загальний критерій морального розвитку. Характеризується єдністю та ідентичною позитивною модальністю всіх перелічених вище показників. На найвищому рівні всі критерії виявляються позитивними. На нижчому рівні вони не виявляються або вказують на розрив між моральною свідомістю та поведінкою,

вчинками, ставленнями та переживаннями.

За виявленими характеристиками моральної сфери дошкільників відповідно до запропонованих критеріїв та показників визначено чотири рівні розвитку моральної сфери дошкільників.

Перший – рівень позитивної єдності морального знання (моральної свідомості), почуттів (ставлень і переживань) та поведінки. Вчинки віднесених до означеного рівня дошкільників (18,5%) будуються на розумінні та прийнятті моральних понять, норм і правил, відповідно до усвідомлених ціннісних орієнтацій та засвоєного уявлення про відповідальність за свої дії та вчинки. Для дітей цього рівня притаманне виявлення гуманістичних почуттів у ставленні до дорослих і однолітків. Сприйняття довкілля адекватне. Сформована здатність підтримувати партнерські стосунки з однолітками. Простежується єдність моральних знань і переживань. Поведінка супроводжується позитивними переживаннями. Отже, розвиток моральної сфери дошкільників першого, найвищого рівня характеризується єдністю та ідентичною позитивною модальністю всіх перелічених вище показників.

Другий – рівень ситуативної позитивної єдності морального знання (моральної свідомості), почуттів (ставлень і переживань) та поведінки. Дітям цього рівня розвитку моральної сфери (21,5%) властиве ще недостатнє розуміння моральних понять, але вже наявні уявлення про моральні норми дозволяють їм оцінювати те, що відбувається, і передбачати наслідки правильних і неправильних дій. Трактуються моральні закони, виходячи з принципу корисності, вони реалізуються в поведінці за наявності схвалення і контролю з боку дорослих.

Третій – рівень відсутності єдності морального знання (моральної свідомості), почуттів (ставлень і переживань) та поведінки. Діти означеного типу (46,2%) характеризуються недостатнім розумінням моральних понять. Вони не усвідомлюють обов'язковості норм і правил, порушення яких не викликає у них негативних переживань. Проте загалом поведінка цих дітей, заснована на нерозумінні чи неприйнятті моральних понять, норм і правил, будується й оцінюється відповідно до вимог та інтересів соціального оточення; моральним орієнтиром є прагнення уникнути покарання.

Четвертий – рівень негативної єдності морального знання (моральної свідомості), почуттів (ставлень і переживань) та поведінки. Дошкільники, віднесені до цього рівня (13,8%), характеризуються нерозумінням моральних понять, хибними уявленнями про моральність, нездатністю передбачати розвиток подій і незнанням норм моралі. Моральні переживання дитини не пов'язані з почуттям обов'язку. Поведінка заснована на нерозумінні чи неприйнятті моральних понять, норм і правил, які часто порушуються дитиною, при цьому вона не відчуває негативних переживань.

Для розвитку моральної сфери дітей дошкільного віку, зокрема дошкільників другого–четвертого рівнів, необхідне забезпечення таких психолого-педагогічних умов:

- 1) підвищення культури педагогів і батьків у моральній сфері як оточуючого мікросередовища дошкільників в умовах сім'ї та закладу дошкільної освіти;
- 2) активізація дитини в засвоєнні морального досвіду;
- 3) забезпечення психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної сфери особистості дошкільника.

Щодо першої умови розвитку моральної сфери дітей дошкільного віку, посилення морального потенціалу оточуючого соціального мікросередовища (батьків і дошкільних педагогів), то вона передбачає створення сприятливих моделей моральних взаємин у родині, закладі дошкільної освіти; наявність моральних зразків поведінки у різних життєвих ситуаціях; доступне подання дітям розроблених моральних норм, правил і вимог. Особливо важливою є реалізація особистісно-орієнтованого підходу у вихованні дітей, сутність якого полягає у любові до дитини, що поєднується з вимогливістю до її поведінки; розумінні і прийнятті дитини такою, якою вона є; спілкуванні з дитиною на засадах гуманізму і оптимізму; забезпечення вікового, особистісного та індивідуального підходу у виховному впливі на дитину; сприяння формуванню у дитини позитивних моральних якостей, прагнення до вдосконалення; створення сприятливої психологічної атмосфери у закладі дошкільної освіти та у сім'ї;

Друга умова – активізація дитини в засвоєнні морального досвіду – досягається шляхом засвоєння моральних знань; наслідування моральних зразків у поведінці; імітації моральних еталонів, здійснення дитиною морального вибору на основі прийняття моральних цінностей, норм, правил і вимог; забезпечення емоційних переживань дитини в процесі розв'язання моральних ситуацій. Доцільним є застосування психологічних механізмів: імітації – наслідування (важливим є створення вихідного орієнтованого морального образу-взірця); ідентифікації (уподібнення себе іншій людині, розпізнавання її переживань шляхом ототожнення з собою); внутрішньої (самооцінка) та зовнішньої оцінки (оточуючими – дорослими і однолітками); інтеріоризації – екстеріоризації моральних понять (зовні задані форми мислення і поведінки перетворюються на внутрішні психічні процеси, і, навпаки, засвоєні моральні норми та поняття, закріплюючись у моральному досвіді, переносяться на нові моральні ситуації і починають визначати спрямованість поведінки і ставлень дитини. Такий досвід пробуджує позитивну внутрішню мотивацію до повторення дитиною моральних вчинків.

Третя умова передбачає психолого-педагогічний супровід розвитку моральної сфери особистості дошкільника. Супровід у психології – це системна комплексна технологія психолого-педагогічної допомоги особистості. Головні напрями супроводу розвитку моральної сфери особистості дошкільника: психолого-педагогічний супровід дітей; психолого-педагогічний супровід педагогів; психолого-педагогічний супровід батьків.

З метою супроводу розвитку моральної сфери особистості дошкільника використовувались методи та прийоми: показ і пояснення моральної вимоги, критеріїв її оцінювання; контроль за дотриманням дитиною моральних норм, виконанням конкретних правил поведінки; зразок поведінки дорослих; формування моральних норм у спільній діяльності; вправляння у моральній поведінці та створення ситуацій морального вибору; навіювання моральних норм і правил, що досягається вербальними й емоційними засобами за участю певних жестів, міміки, дій дорослого завдяки схильності дитини до наслідування та її високій емоційності; оцінка поведінки, вчинків дитини; заохочення моральних вчинків дитини; осуд негативних вчинків дитини тощо. Робота з дітьми передбачала широке використання поведінкових тренінгів, моральних етюдів: «Ввічливі діти», «Справжні друзі», «Допоможи тваринці», «Як би ти вчинив (вчинила)?», «Правильне рішення»; ігор-загадок «Можна – не можна», «Гарно –

погано», «Весело – сумно»; уявних ситуацій «Мама стомилася», «Бабуся захворіла», «Відгадай мрію» тощо.

Засобами супроводу педагогів з розвитку моральної сфери дітей є консилиуми, індивідуальні та групові консультації, семінари-практикуми, ділові ігри, наприклад, на теми: «Компоненти моральної сфери дошкільників: моральна свідомість, почуття, поведінка»; «Моральні почуття дошкільників: сутність, проблеми, перспективи»; «Розвиток конструктивних способів взаємодії дорослого з дитиною»; «Оптимізація процесу міжособистісного спілкування у дошкільній групі»; «Критерії моральної поведінки дітей»; «Шляхи підвищення психолого-педагогічної культури батьків».

Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) визначає участь батьків у формуванні особистості дитини шляхом: «безумовного цілісного сприйняття дитини як повноцінного члена родини, а саме: поваги до її потреб та бажань, її емоційної підтримки та заохочення; врахування вподобань та смаків, врахування думки дитини під час прийняття спільних рішень, надання їй відчуття безпеки та захищеності; узгодженості цінностей, виховних позицій та впливів між усіма членами родини; створення в родинних умовах простору для активної життєдіяльності дитини на побутовому та культурному рівнях; забезпечення щоденного позитивного емоційного, вербального та фізичного контакту з дитиною, вияв щирої зацікавленості та особистої участі у справах дитини (ігри, освіта, дозвілля, побут, спілкування тощо)» [1 с. 9].

З метою психолого-педагогічного супроводу батьків з розвитку моральної сфери дітей добираються і проводяться такі форми роботи: мінілекції, тематичні бесіди, групові дискусії та обмін досвідом, індивідуальне консультування, ігрові методи, аналіз конкретних ситуацій, практичні вправи, наприклад, на теми: «Роль дорослих у формуванні моральної свідомості дітей»; «Стилі виховання»; «Взаєморозуміння в родині»; «Технології ефективного спілкування»; «Морально-правові основи батьківства»; «Роль оцінки у моральному розвитку дітей» тощо.

Отже, у дошкільному віці складаються найсприятливіші умови для розвитку моральної сфери дітей, яка включає такі компоненти: когнітивний (інформаційний), що містить знання про моральні поняття, норми, правила, уявлення про моральні якості особистості; афективний (емоційно-мотиваційний), що передбачає моральні почуття, соціально-моральні емоції, моральні мотиви; поведінковий – моральні дії, моральні звички і вчинки. У цей час формуються перші моральні судження й оцінки, засвоюються первинні етичні норми і правила, виробляються звички поведінки, формується емоційне ставлення до цих норм, виховується здатність до співпереживання, співчуття, набувається особистий досвід свідомих моральних учинків та їх самооцінки. Значущі переживання визначають істотні зрушення в духовному світі дитини, закріплюють їх і призводять до формування нових рис особистості. Для розвитку моральної сфери дітей дошкільного віку необхідне забезпечення психолого-педагогічних умов, що стосуються підвищення культури педагогів і батьків у моральній сфері, активізації дитини в засвоєнні морального досвіду, забезпечення відповідного психолого-педагогічного супроводу дітей, їхніх батьків та педагогів.

Напрями подальших досліджень з проблеми вбачаємо у вивченні окремих компонентів моральної сфери дітей, особливостей їхнього розвитку на різних вікових етапах дошкільного дитинства, специфіки психолого-педагогічного супроводу морального становлення з урахуванням індивідуальних особливостей дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти) нова редакція: затв. наказом М-ва освіти і науки України від 12.01.2021 № 33. URL: <https://pedpresa.com.ua/205021-bazovuj-komponent-doshkilnoyi-osvity.html> (дата звернення: 14.03.2022).
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтовний підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. видання. Київ: Либідь, 2003. С. 149–159.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 366 с.
4. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. Київ: Освіта, 1998. 378 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность: [пер. с англ.]. *Психология личности в трудах зарубежных психологов* / сост. А. А. Реан. СПб.: Питер, 2000. С. 183–200.
6. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: [монографія]. Рівне: Волинські обереги, 2004. 248 с.
7. Піаже Ж. Генетическая эпистемиология. Москва: Имекс-стиль, 2003. 380 с.
8. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: підручник. 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Каравела, 2011. С. 189–207.
9. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі: навч.-метод. посіб. / Т. О. Піроженко, Л. І. Соловійова та ін. К.: Видавничий Дім «Слово», 2016. 248 с.
10. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Акта, 2012. 564 с.

REFERENCES

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity) nova redaktsiia: zatv. nakazom M-va osvity i nauky Ukrainy vid 12.01.2021 № 33. (2021). URL: <https://pedpresa.com.ua/205021-bazovuj-komponent-doshkilnoyi-osvity.html>.
2. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti*. (Vols. 1–2); Vol. 1: *Osobystisno oriientovnyi pidkhid: teoretyko-tekhnolohichni zasady*. Kyiv: Lybid, 149–159 [in Ukrainian].
3. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichni slovnyk*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
4. Kononko, O. L. (1998). *Sotsialno-emotsiinyi rozvytok osobystosti*. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
5. Maslou, A. (2000). *Motivatsyja i lichnost. Psikhologija lichnosti v trudakh zarubezhnykh psikhologov*. A. A. Rean (Ed.). Saint-Petersburgh: Pyter, 183–200 [in Russian].
6. Pavelkiv, R. V. (2004). *Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u dytiachomu vitsi*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
7. Piazhe, Zh. (2003). *Heneticheskaja epistemiologija*. Moskva: Imeks-stil [in Russian].
8. Pirozhenko, T. O., Soloviova, L. I. et al. (2016). *Tsinnisni oriientatsii dytyny u doroslomu sviti*. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
9. Podoliak, L. H., Yurchenko, V. I. (2011). *Psikhohohii vyshchoi shkoly*. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
10. Sukhomlynskyi, V. O. (2012). *Sertse viddaiu ditiam*. Kyiv: Akta [in Ukrainian].